

Bestaat er zo iets als een Vlaamse wiel(er)(sub)cultuur?

Roland Renson

Toen het Duitse toeristische magazine *Merian* in juni 1980 een themanummer over 'Belgien' uitbracht, prijkte op de coverfoto een groep wielrenners koersend door een heuvelig landschap in Vlaanderen. Voor een keer dus geen frites, Manneken Pis of streekbieren, maar Vlaamse rennersspieren als toeristisch icoon van ons land. De vraag die wij daarom trachten te beantwoorden in dit beknopte essay is: bestaat er zo iets als een Vlaamse wiel(er)(sub)cultuur?

Sport en cultuur

In de jaren 1960 werden nog cultuurfilosofische discussies gehouden over de kwestie of sport enkel behoorde tot de 'lage cultuur' (Zivilisation) of dat sport in bepaalde gevallen ook tot de 'hoge cultuur' (Kultur) kon worden gerekend (Renson 1971). De toenmalige directeur-generaal van UNESCO, René Maheu, besloot zijn aftastend onderzoek nogal sibillijns als volgt "*Sport is a culture and corresponds in its content to all that a culture is, but it has not achieved the formal expression proper to culture*" (1964: 15). Onze allereerste minister van Nederlandse cultuur, Frans Van Mechelen, hakte in 1968 resoluut de knoop door en promoveerde een meer democratische 'participatie' aan theater, concerten en sport. Via biënnales werd in Vlaanderen een dynamisch Sport-voor-Allen-beleid gevoerd met Armand Lams als prime mover (Delheye 2004).

Door deze culturele opwaardering van de sport enerzijds en het actief gevoerde sportbeleid anderzijds werd ook de interesse van de sociologen gewekt voor het verschijnsel sport. Dit resulteerde onder andere in grootschalige surveystudies omtrent sportparticipatie in Vlaanderen (Claeys & Hertogen 1976; Bollen e.a. 1982).

Sport als subcultuur

Een ander uitgangspunt - eerder antropologisch georiënteerd - was het project 'Sport als subcultuur' dat aan de Leuvense Faculteit Lichamelijke Opvoeding liep tussen 1980 en 1990 onder leiding van Vanreusel en Renson. Opvallend is dat geen enkele van de zestien licentiaatsverhandelingen over sportsubculturen handelde over wielersport. Van een totaal van 134 papers, die in het kader van het keuzevak Socio-culturele aspecten van sport- en vrijetijdsbesteding (titularis R. Renson) werden geschreven, werden er welgeteld drie aan

Hoe men in Duitsland België toeristisch adverteert: coverfoto van *Merian* juni 1980.

'wielertoerisme' gewijd, dus weer geen enkele aan professionele wielrennerij. Moet dit als het ultieme bewijs gelden dat de wielersport in Vlaanderen - quasi vanzelfsprekend - als integraal deel van de standaardcultuur wordt beschouwd of wijst dit op een gebrek aan interesse van studenten lichamelijke opvoeding of van de onderzoekers voor wiel(er)sub)cultuur? Die vraag wordt hier verder onderzocht.

Na een uitgebreide literatuurstudie, distilleerde Luc Jansegers (1980) de volgende definitie van subcultuur:

- a. een subcultuur betreft een collectiviteit die zich onderscheidt van de dominante cultuur, door een specifiek cultureel patroon van waarden, normen en sancties, overtuigingen, rituelen en geritualiseerde handelingen, symbolen en communicatie;
- b. met een specifieke sociale structuur die ondermeer tot uiting komt in typische socio-demografische kenmerken, rolpatronen en statusverschillen;
- c. met een duidelijke invloed op het gedrag en de levensstijl van de leden;
- d. die functioneert als een geheel, maar niet totaal los staat van de dominante cultuur.

Waar het begrip subcultuur oorspronkelijk werd gebruikt met betrekking tot deviante groepen zoals straatbendes en druggebruikers, werd het inhoudelijk uitgebreid en ook toegepast op de vrijetijdssfeer en de sport. Alvin Toffler sprak in zijn werk *Future shock* (1970) van een proliferatie van vrijetijdssubculturen die vaak inspeelen op nieuwe technologieën zoals bijvoorbeeld de zeilplank, delta-vleugel of snowboard. Uit een analyse van 65 artikels over sportsubculturen in Noord-Amerika, kwamen de Amerikaanse sporttoppers in pole position te voorschijn: baseball (15x); American football (8x) en ijshockey (8x), basketball echter slechts 1x (Jansegers 1980). Dit doet andermaal de wenkbrauwen fronsen: waarom benaderen Amerikaanse onderzoekers hun meest populaire sporttakken wel als subcultuur en waarom doen - of beter deden - Vlaamse onderzoekers dit niet? Laat ons daarom even 'het rijke Vlaamse wiel(er)leven' confronteren met het begrippenkader omtrent sportsubculturen zoals het door Vanreusel en Renson (1984) werd geconcipeerd. In schema 1 ziet men een opsplitsing in culturele en structurele componenten, die elke (sport)subcultuur kenmerken en die werden gehanteerd in de participerende observatie van sportsubculturen.

Op basis van dit screeningsapparaat werd een typologie opgesteld van de onderzochte sporttakken, met aan het ene einde speleo's en zwerftoeristen enerzijds en aan het ander einde de duivenliefhebbers. De eerste categorie werd gekenmerkt door informele organisatie,

**Schema 1: Culturele en structurele componenten van sportsubculturen
(Vanreusel & Renson 1984)**

Culturele componenten	Structurele componenten
<ul style="list-style-type: none"> - waardeoriëntaties - normen en sancties - overtuigingen - rituelen en rituele handelingen - communicatiemiddelen - symbolen 	<ul style="list-style-type: none"> - sociale rol - sociale status - socio-demografische kenmerken - subgroepen en cliëken

avontuurlijke ingesteldheid, non-conformistisch tot quasi semi-deviant gedrag en drang naar exploratie. De duivenliefhebbers daarentegen bleken traditioneel ingestelde senioren te zijn, gepassioneerd door de prestaties van hun duiven waarrond allerlei overtuigingen bestaan en waarbij gokken een belangrijk motief vormt. Met deze voorbeelden als uitgangspunt kan de wielersport in Vlaanderen even op dezelfde conceptuele rooster worden gelegd om te kijken wat haar specifieke karakteristieken zijn en of wij in dit geval mogen gewagen van een subcultuur of eerder van een standaardcultuur?

Wielersport als subcultuur?

- Cultuurcomponenten

Waardeoriëntaties zijn sociale standaarden of maatstaven, die het gedrag bewust of onbewust sturen bij het maken van keuzen. Het gaat

Rik Van Steenberghe met 'nonkel Jan' tijdens zijn ereronde te Moorslede, waar hij in 1942 Kampioen van Vlaanderen werd (in Luyckx 1985: 95).

hier over wat past of niet past en deze verwachtingen kunnen uiteraard verschillen van de sociale positie van een persoon. Waarden kunnen ook veranderen; zo is er de gekende waardeverschuiving vastgesteld van 'heroes of production' naar 'heroes of consumption' (Riesman e.a. 1950). Hard labeur, tot het uiterste gaan om te winnen, liever dood vallen dan verliezen ... zijn waarden die aan de renners - vooral de Flandriens - worden toegeschreven. Die doen vandaag wellicht wat oubollig aan en refereren naar de tijd dat de wielersport als een ontsnappingspoging werd gezien uit de grauwe armoede of uit de anonimiteit. In die zin belichamen renners de mythische arbeidsethiek van 'het Vlaamse ras' waarvan werd verteld dat bij werkloosheid in Detroit eerst de Vlaamse immigranten uit de rijen wachtende werkzoekenden werden gehaald. *Se non e vero ...*

Normen en sancties vormen een koppel. Normen zijn geëxpliciteerde waarden, zij zijn specifiek en dwingender. Naast algemene, quasi universeel aanvaarde normen (zoals bij voorbeeld respect voor het leven) zijn er ook normen die voor kleine groepen gelden zoals bijvoorbeeld de 'omerta' in het wielerpeloton. Normen worden geformuleerd in wetten en reglementen en wie deze overtreedt, wordt gesanctioneerd ..., tenminste als men wordt gesnapt. Naast negatieve sancties zijn er ook positieve sancties, namelijk de financiële of andere beloningen, ereprijzen enz. Het dopingverbod is een heel concreet voorbeeld van zo een norm. Deze strikte norm wordt echter gecontrasteerd door het 'a-normale' dopinggebruik dat in de wielrennerij quasi endemisch is verbreid. In die zin is er volgens Bart Vanreusel zelfs een verregaande normvervaging opgetreden en gaat het niet meer zo zeer over 'pakt hij of pakt hij niet?' maar eerder over 'wordt hij gepakt of niet?' (Minten 2004).

Bepaalde *overtuigingen en opinies* behoren tot het ideeëngoed van een sportsubcultuur en worden door de leden van die subcultuur gedeeld ook al kunnen die bij buitenstaanders als irrationeel voorkomen. De grens tussen geloof en bijgeloof, wetenschap en magie is hier zeer osmotisch en varieert van de wielrennersbedevaarten die pater Van Clé (1891-1955) ooit opstartte tot het kruisteken geslagen vóór wedstrijd, de konijnenpoot of de biefstuk als ontbijt, die nu trouwens vervangen is door pasta en creatine.

Rituelen versterken de (sub)culturele identiteit en de band tussen de leden, in dit geval zowel renners als supporters, onderling. Rituelen zijn geënceneerde collectieve plechtigheden die tevens de gemeenschappelijke waarden en normen versterken. De Ronde van Vlaanderen is als het ware een 'sportifcale hoogmis'. Katrijn Titeca (1999) kwam in haar verhandeling tot de conclusie dat deze wielervedstrijd de Vlaamse populaire volksidentiteit uitdrukt, versterkt en

zelfs idealiseert. Met *geritualiseerde handelingen* worden individuele praktijken bedoeld van sporters, die geen objectieve wetenschappelijke legitimiteit hebben maar waarvan zij verwachten dat deze instrumenteel kunnen bijdragen tot succes of mislukking. Vaak zijn het sequentieel uitgevoerde bewegings- of aankleedpatronen, die in een precieze volgorde moeten verlopen. Dergelijke rituele handelingen situeren zich in de sfeer van de magie. Magie bestaat namelijk uit een reeks van rituele methoden waardoor de beoefenaars geloven dat bepaalde gebeurtenissen automatisch of 'mechanisch' kunnen worden beïnvloed langs bovennatuurlijke weg. In kritieke of onzekere situaties waarbij bovendien heel veel op het spel staat - zoals in het geval van winst of verlies van een wedstrijd - wordt vaak naar 'witte' magie gegrepen. (1) Bekende case studies hiervan zijn de analyse van Gmelch over *Magic in professional baseball* (1972) en de studie van Scotch over *Magic, sorcery and football among urban Zulu* (1961). Bij wielrenners, zowel wielertoeristen, beginnelingen en profs leven een hele reeks magische praktijken - ook malafide - die zij als coping mechanismen hanteren om enigszins greep te krijgen op onzekere omstandigheden. Toen ik als pas afgestudeerde licentiaat lichamelijke opvoeding ooit (gratis) indoorwintertraining gaf voor Sporta aan renners van de Zuid-Limburgse Wielerschool hebben zij mij in 't geniep hierover een en ander 'gelost'. Hun 'soigneur', meestal een bazi-ge nonkel, mocht in geen geval weten dat zij mij deze inside-informatie verstrekten. Over de historiek en het beroepsprofiel van deze 'soigneurs' werd een verhandeling geschreven door Karine Zwijzen (1992). De bijzondere relatie renner-verzorger is trouwens typisch voor de gesloten subcultuur van het wielrennen.

In alle sportsubculturen spelen *communicatiemiddelen* een primordiale rol, namelijk het onderling uitwisselen van gedachten en gevoelens. Communicatiemiddelen zijn in de wielersport echter zo predominant, zowel de geschreven, de gesproken als de visuele media, dan men hier mag spreken van "the media is the message". Met de krant *Sportwereld* van Karel Van Wijnendaele in 1912 als startpunt, domineert het wielrennen, samen met voetbal, sinds jaar en dag de sportpagina's van onze kranten. Radioreportages zoals de aankomst van Romain Maes in de slotrit van de Ronde van Frankrijk in 1935 zijn permanent opnieuw te beluisteren in het Sportimonium, het "bewaaruhs van het Vlaamse sportpatrimonium" in Hofstade. Tijdens de tv-reportages van Canvas, TV1 en VTM van De Ronde van Vlaanderen in 1998 werd de Vlaamse culturele identiteit met klank in beeld gebracht, opvallend daarbij was wel dat deze boodschap eerder vervat zat in de beelden dan in de tekst (Titeca 1999: 93-100). De sporttaal, het zogeheten 'Sportugees' is ook een kluij voor taalkundigen. Dialecten kunnen interessante vergelijkende studies opzetten over de benaming van fietsonderdelen. Stammend uit een 'velowin-

(1) Witte magie is preventief of curatief, terwijl zwarte magie destructief is en dient om iemand anders schade te berokkenen.

De onderpastoor 'surplacet' mee
voor het goede doel
(in Mortelmans 1990: 26).

kel' in Sint-Truiden herinner ik mij hoe coureurs kwamen vragen naar een "stuur mich achter", hun Haspengouwse interpretatie van een "roelieber" ('roue libre' of vrijwielas) van het Engelse merk Sturmey Archer.

Symbolen zijn waarneembare verschijnselen (voorwerpen, afbeeldingen, klanken, gebaren enz. waaraan eenzelfde betekenis wordt gehecht door een groep personen. Gele, groene en bolletjestruien zijn dus veel meer dan een stuk textiel om de rennertorso's warm te houden. De reclame en de wielersport hebben ook al heel lang een min of meer incestueuze verhouding. Robbe De Hert alludeerde al op dit fenomeen in zijn film *De dood van een sandwichman* (1971) over het dodelijke ongeval van Jempi Monserré, waaraan ook Jan Emiel Daele (1972) een kritische roman wijdde: *De dood van Jempi*. De ploegtruitjes van vandaag zien eruit als een reclamemagazine, geen centimeter oppervlakte wordt onbedrukt gelaten. Nu wiebelt er ook al reclame op de rennersbips. Etholoog Desmond Morris zou hier waarschijnlijk een anaal loksinaal in zien. ⁽²⁾ Tom Lanoye vond alleszins erotische inspiratie in dit gegeven in zijn gedicht *Gent-Wevelgem* (1982).

'Vlaanderen vlagt' maakt van de wielersport een Vlaams-nationalistisch gebeuren, dat de IJzerbedevaart in de schaduw dringt. Dit zijn de nieuwe Sneysensens, ⁽³⁾ de 'vaanderiks' van vandaag, die wel af en toe een Leiff Hoste aan hun klauwen rijgen zoals in Parijs-Roubaix van 2004 "... onder donkeren vlagenzwangeren hemel ...".

⁽²⁾ Desmond Morris is onder andere auteur van *De naakte aap* (The naked ape 1967) en van *Spel om de bal* (The soccer tribe 1981).
⁽³⁾ Gedicht van Albrecht Rodenbach uit 1878 over de sneuvelende Gentse vaandrig in de Slag bij Gavere in 1453 tegen de Bourgondische hertog Filips de Goede.

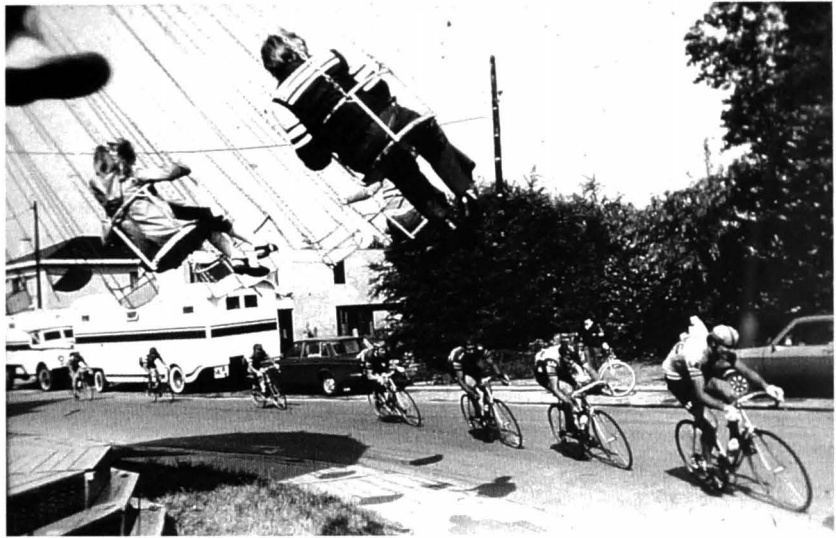
- *Sociale structurelementen*

“De weereld is een schouwtoneel, ieder speelt zijn rol en krijgt zijn deel” dichtte Joost Van den Vondel in 1637. Het begrip *sociale rol* verbindt het gedrag van een individu - met zijn/haar persoonlijke behoeften - met de verwachtingen die de maatschappij, casu quo de wielersubcultuur, koestert van een individu in een bepaalde positie. Naast de formele rollen van ploegleider, kopman, knecht, ploegarts, verzorger enz. zijn er heel wat informele rollen zoals clown van het peloton, martelaar, waterdrager (letterlijk) enz. Ook met de mindere rol van ‘seingever’ voelen vele koersliefhebbers - getooid met tricolore armband - zich hoofdcommissaris voor één dag. Hun éénmancordon valt trouwens meestal moeilijker te doorbreken dan dat van professionele politieagenten. De duistere rollen van dopingleveranciers, ‘pri-veeartsen’ of tovermasseurs maken anderzijds dat bepaalde segmenten van de wielersubcultuur thuishoren in het domein van de deviante en zelfs criminele subculturen.

Sociale status slaat op de positie die iemand in een subcultuur inneemt. Dergelijke posities zijn hiërarchisch geordend en variëren dus van een hoge naar een lage status. In geen enkel ander maatschappelijk systeem dan de topsport wordt er zo een absoluut belang gehecht aan prestaties, records, wereldranglijsten enz. In weinig andere sporten worden de kampioenen zo devoot vereerd en aanbeden als in de wielersport. Wielhelden bereiken de status van Griekse halfgoden of middeleeuwse heiligen. Iedereen wil hen aanraken, samen met het idool op de foto, of een relikwie ervan in eigen bezit hebben. Namen als Cyriel Van Hauwaert, Romain en Sylveer Maes, Jef ‘Poeske’ Scherens, Rik Van Steenbergen, Rik Van Looy, Eddy Merckx behoren tot het collectieve geheugen en men voelt hun glorie afstralen op het hele volk. Politici vertoeven graag in hun gezelschap om mee te genieten van hun aureool. Bij Eddy Merckx’ glorieuze aankomst in het Parc des Princes in Parijs in 1969 deden zowel de toenmalige ministers van Nederlandse Cultuur Van Mechelen als minister van Franse Cultuur Parisis aan (gele) ‘truitje trek’ om naast het panbelgische idool op het schavotje te staan.

Specifieke socio-demografische kenmerken typeren de diverse sportsubculturen. Karakteristieken zoals leeftijd, geslacht, sociale en geografische herkomst zijn geenszins representatief gespreid over de wielersubcultuur. Wielrennen was en is nog steeds een quasi exclusieve mannenaangelegenheid, waarbij cyclistische dames enkel bij Olympische Spelen enige welverdiende aandacht krijgen. Sportjournalisten zitten met hun handen in het haar wanneer zij een vrouwelijke wielervedstrijd moeten verslaan, het gebruikelijke jargon is namelijk door en door mannentaal. Coureurs - ik gebruik de woordkeuze bewust - worden geacht gesneden te zijn uit de taaie jonge

Koersscène uit de film Hector (1987) van Stijn Coninx met Urbanus in de hoofdrol (*Bridge Pictures*).

mannensoort die men kweekt in het West-Vlaamse Heuvelland of in de (Oost-)Vlaamse Ardennen. Voor cyclocrossers ligt dat tegenwoordig wat meer oostwaarts in het zand of de modder van de Kempen. Men verwacht niet dat zij met hogere diploma's kunnen goochelen, wel met pedalen en versnellingen. Wel moet men hier met gevaar van stereotypering afrekenen, maar stereotypering is nu eenmaal een eigensoortige karakteristiek van subcultuurvorming en -perceptie. Hoe komt het anders dat de spreekwoordelijke 'muscle wallon' het feit bevestigt dat Waalse renners eerder vreemde eenden zijn in de Belgische wielerbijt.

Subgroepen en klieken diversifiëren de wielersport. Wegrennen, piste rijden, veldrijden en ondertussen ook mountainbiken, zijn uitgegroeid tot aparte disciplines terwijl vroeger de renners echte 'omni-practici' waren. Als subgroepen komen hier uiteraard ook de officiële wielerploegen met hun hele entourage ter sprake. Kliekvorming daarentegen is meestal een gevolg van formele en informele statushiërarchie binnen een bepaalde wielerploeg. Aparte klieken binnen een ploeg worden zichtbaar tijdens de sociale interactie en conversatie buiten de sportactiviteit. Dergelijke kliekvorming stelt men vast in de kleedkamers of douches, bij de maaltijden of in de keuze van een 'room mate'. Dit samenklitten van enkele renners kan uiteraard tot spanningen leiden binnen de ploeg. Lenk (1977) - zelf een ex-olympische roeier - toonde nochtans aan dat de onderlinge concurrentie en rivaliteit bij 'co-acting' groepen - zoals roeiers of wielrenners - kan leiden tot een hogere successcore omdat de leden er een relatief zelfstandige inbreng hebben.

Koers en kermis horen samen in Vlaanderen: Beroepsrenners te Humbeek 1978 (Foto E. Mariën, in Jacobs & Van Doome 1979:162).

Besluit

In Vlaanderen wordt de wielersport vrij algemeen gezien als behorend tot de eigen volksculturele traditie, als een sportief stuk “Blut und Boden”. Het wielergebeuren neemt er vaak mythische proporties aan, het behoort zowel tot de “nostalgie de la boue” van het arme Vlaanderen van vroeger als tot de sporttrots van vandaag.

De wielersport in Vlaanderen wordt op de eerste plaats gezien als een geïncorporeerd geheel van de dominante referentiecultuur en dus niet als een aberrante of aparte subcultuur. Nochtans kan men aan de hand van het antropologische referentiekader van het begrip ‘subcultuur’, de eigen aard en de eigenaardigheden van het wielermilieu blootleggen. Met de door Jansegers’ gedistilleerde bepaling als uitgangspunt kan de wielersport als volgt worden getoetst aan het begrip subcultuur:

- a. de wielersport bestaat uit een collectiviteit van renners, supporters, journalisten, enz. die zich enigszins onderscheidt van de dominante cultuur, door een specifiek cultureel patroon van extreem prestatieve waarden, van normen en sancties, collectieve rituelen en individuele geritualiseerde handelingen, machtige communicatiekanalen en commerciële symbolen;
- b. met een specifieke sociale structuur die onder meer tot uiting komt in de typische demografische kenmerken van een zeer getrainde jonge mannelijke bevolkingsgroep, eerder afkomstig uit rurale en lagere sociale milieu, binnen de wielrennerij bestaan sterk gediversifieerde en gespecialiseerde rolpatronen en vooral uitgesproken statusverschillen tussen de meesters en de knechten,

- de kampioenen en de 'oenen' tout court, met kliekvorming binnen wielersploegen die niet noodzakelijk nefast is voor de ploegprestatie;
- c. met een enorme impact op het gedrag en de levensstijl van de leden;
 - d. die functioneert als een sterk professioneel georganiseerd geheel en waarvan de deviante aspecten ambivalent 'getolereerd-gecontesteerd' worden door de sportjournalisten en door het wielervolk.

De bedoeling van deze bijdrage was een antropologisch referentiekader te leveren om de wielersport door de bril van een subcultuur te bekijken. Volkskundigen kunnen hier hopelijk inspiratie in vinden. De auteur had dus enkel de bedoeling te demarrereren, het is nu aan andere onderzoekers om 'het gat dicht te rijden'.

Referenties

- BOLLEN K., CLAEYS U., HERTOGEN J., 1982, *Sportbeoefening in Vlaanderen opnieuw bekeken*, Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U.Leuven (5 delen).
- CLAEYS U., HERTOGEN J., 1976, *Sportbeoefening in Vlaanderen*, Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U.Leuven (4 delen).
- DAELE J.E., 1972, *De dood van Jempi*, Antwerpen: Soethoudt, 89 p.
- DE HERT R., HENDRICKX G., 1971, *De dood van een sandwichman*,
- DELHEYE P., 2004, Als Mozes niet naar de berg gaat ...: een interview met Armand Lams, de missionaris van de Sport voor Allen, *Sportimonium* 24 (2): 36-41.
- GMELCH G., 1972, Magic in professional baseball, in Stone GP (ed), *Games, sport and power*, New Brunswick (NY): Rutgers University Press, 128-137.
- JACOBS J., VAN DOORNE B., 1979, *De Vlaamse wielerkoningen*, Tiel: Lannoo, 176 p.
- JANSEGGERS L., 1980, *Sport als subcultuur: conceptueel kader en literatuuroverzicht* 264 p. (licentiaatsverhandeling lichamelijke opleiding; Leuven: K.U.Leuven).
- LANOYE T., 1982, *Gent-Wevelgem*, Gent: Tom Lanoye, 2 p.
- LENK H., 1977, *Team dynamics: essays in the sociology and social psychology of sport*, Champaign (Ill): Stipes, 180 p.
- LUYCKX K., 1985, *Een eeuw sport in Antwerpen*, Antwerpen: Standaard, 194 p.
- MAHEU R., 1964, Sport and culture, in Jokl E; Simon E (eds), *International research in sport and physical education*, Springfield (Ill): C. Thomas, 9-22.
- MORTELMANS K., 1990, *100 jaar wielersport in de provincie Antwerpen*, s.l.: Kon. Belg. Wielerbond Afdel. Antwerpen, 96 p.
- MINTEN D., 2004, Doping is een extra verhaallijn in de spektakelsport (Interview met Bart Vanreusel), *De Standaard* 18 november 2004.
- RENSON R., 1971, Sport en cultuur, *Sportacahier* 1: 13-21.
- RIESMAN D., GLAZER N., REUEL D., 1950, *The lonely crowd: a study of the changing American character*, New Haven (Ct): Yale University Press, 359 p.

SCOTCH N., 1961, Magic, sorcery and football among urban Zulu: a case of reinterpretation under acculturation, *Journal of conflict resolution* 5 (1): 70-74.

TITECA K., 1999, *Sport en culturele identiteit: een gevalstudie van de wielervedstrijd De Ronde van Vlaanderen*, 115 p. (licentiaatsverhandeling lichamelijke opvoeding; Leuven: K.U.Leuven).

TOFFLER A., 1970, *Future shock*, New York: Bantam, 408 p.

VANREUSEL B., RENSON R., 1984, Sport als subcultuur: een andere kijk op sport als vrijetijdsgedrag, *Vrije tijd en samenleving* 2: 243-272.

ZWIJSEN K., 1992, *De verzorger in de wielersport: historiek en beroepsprofiel*, 102 p. (licentiaatsverhandeling motorische revalidatie en kinesithérapie; Leuven: K.U.Leuven).

Roland Renson (°1943) studeerde lichamelijke opvoeding, kinesithérapie en sociale en culturele antropologie. Hij is gewoon hoogleraar aan de Faculteit Bewegings- en Revalidatiewetenschappen van de K.U.Leuven, waar hij onder andere Sportgeschiedenis doceert en Sociaal-culturele aspecten van de sport en vrijetijdsbesteding. Hij is voorzitter van de Vlaamse Volkssportcentrale (°1980) en van het Sportmuseum Vlaanderen (°1985) dat in 2004 het Sportimonium opende in het Bloso-domein Hofstade.